

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Ю. Лобода, кандидат юридичних наук,
здобувач Одеської національної юридич-
ної академії

Правова традиція українського народу як національний праволюдний стандарт¹

Антропологічна модель людини як філософська основа вироблення стандартів прав людини. Одним із найактуальніших напрямів філософсько-правового дискурсу є розкриття співвідношення людини і права. У вітчизняному правознавстві цій проблематиці присвячені, зокрема, дисертаційні дослідження В. С. Бігуна, Д. А. Гудими, С. П. Рабіновича а також монографічні роботи П. М. Рабіновича², Н. М. Раданович³, С. Є. Федика⁴.

Актуальність таких досліджень визначається практичними потребами вдосконалення національного механізму захисту прав людини, а також у зв'язку з імплементацією практики Європейського суду з прав людини у правозастосувальну діяльність в Україні.

¹ Термін «праволюдний» стандарт уведений П. М. Рабіновичем (див.: Рабінович П. М. Рішення Європейського суду з прав людини як «праволюдні» стандарти : матеріали практики (2005–2006 рр.) / П. М. Рабінович // Пр. Львів. лаб. прав люд. і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України. – Сер. II. Коментарі прав і законодавства. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 12–26).

² Рабінович П. М. Права людини: концептуальні засади // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні : Пр. Львів. лаб. прав люд. і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України. – Сер. I. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 9–19.

³ Рабінович П. М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) / П. М. Рабінович, Н. М. Раданович // Пр. Львів. лаб. прав люд. і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Сер. I. Дослідження та реферати. – Вип. 4. – Львів, 2002. – 192 с.

⁴ Рабінович П. М. Особливості тлумачення норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) / П. М. Рабінович, С. Є. Федик // Пр. Львів. лаб. прав люд. і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. – Сер. I. Дослідження та реферати. Вип. 5. – Львів, 2004. – 124 с.

Грунтовно дослідив проблему визначення ролі людини у праві крізь призму доктрини католицизму С. П. Рабінович¹.

Метою пропонованої статті є загальнотеоретична характеристика правової традиції українського народу як національного праволюдного стандарту та демонстрація її проявів у вітчизняній правовій системі.

Як зазначає В. С. Бігун, з думкою якого ми погоджуємось, у сукупності дескриптивний, атрибутивний та сутнісний підходи до людинорозуміння уможливають представлення різнорівневого й водночас ціліснішого образу людини в праві, правового людинорозуміння².

Та чи інша традиція характеристики співвідношення людини і права у правовій науці є похідною від домінуючої у певну епоху антропологічної моделі людини.

Узагальнюючи підходи до людинорозуміння, ми зосередимося в аспекті нашої статті на розмежуванні та протиставленні двох із них: метафізичного та позитивістського.

Метафізичний підхід до людинорозуміння приводить до побудови есенціальної антропологічної моделі й у своїх найбільш крайніх формах тяжіє до уявлень про людину насамперед як носія людської особистості — унікальної та водночас універсальної.

Позитивістський підхід зосереджує свою увагу на участі людини у суспільних відносинах, її здатності бути суб'єктом таких відносин, взаємодіяти з іншими людьми.

Тією мірою, якою людство поставало перед проблемою сутності людини, неunikненою залишалася діалектична суперечність між універсальним у людській особистості та її конкретно-історичними формами буття у світі та суспільстві.

Наукознавчий статус та дисциплінарна приналежність проблеми національних праволюдних стандартів. Якщо колективний досвід правового розвитку людства, втілений у міжнародних правових документах з прав людини, засвідчує продуктивність метафізичної антропологічної моделі, то адаптація міжнародних праволюдних

¹ Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму) / С. П. Рабінович // Пр. Львів. лаб. прав люд. і громадянина Наук.-дослід. ін-ту держ. буд-ва та місц. самоврядування Акад. прав. наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. – Сер. І. Дослідження та реферати. Вип. 7. – Львів, 2004. – 198 с.

² Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння / В. С. Бігун // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2005. – № 4. – С. 23–32.

стандартів до умов тієї чи іншої етнічної або політичної спільноти передбачає якісно інший рівень дискурсу, адже при цьому виникає процес, який описується положеннями діалектики сутності та явища, котра відображає сходження від метафізичного рівня пізнання до соціологічно-позитивістського. Інакше кажучи, зазначене сходження є «філософсько-правовим» еквівалентом процесу імплементації міжнародних праволюдських стандартів у національні правові системи. Зміна рівня дискурсу змушує по-новому формулювати об'єкт пізнання і відповідну йому систему категорій та методів, що передбачає й іншу дисциплінарну приналежність проблеми: зі сфери філософії права вона переходить у площину теоретико-історичної юриспруденції (що, до речі, підтверджено й у вітчизняному паспорті наукової спеціальності 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, де проблеми «становлення конкретно-історичних державно-правових форм», «національна правова система», «традиції та новації у розвитку держави і права» віднесені саме до означеної наукової дисципліни).

Категорія правової традиції як продукт пізнання сфери правового на соціолого-позитивістському рівні. Логічну (не культурно-історичну і не наукознавчу!) схему сходження від конкретного до абстрактного у пізнанні феномену права можна подати так:

1) копіткий перегляд елементарних, одиничних фактів життя, їх узагальнення за ознаками схожості між собою та зв'язку між ними, результатом чого є емпіричні узагальнення: усі правила фізичної поведінки, забезпечувані державним примусом, можна об'єднати у клас норм права; усі думки, погляди, уявлення та почуття з приводу того, якими є ці норми права чи якими вони повинні бути, з приводу того, хто, як, якими методами, засобами та способами так чи інакше створює, застосовує, тлумачить та виконує такі норми, об'єднуються у клас явищ правової свідомості. Аналогічно побудовані поняття механізму правового регулювання суспільних відносин, форм права тощо;

2) виявлення всезагального, універсального зв'язку всіх правових явищ між собою: норма права усвідомлюється та оцінюється; уявлення про необхідну норму втілюються в норму права у процесі правотворчої діяльності тощо. На цьому рівні дискурсу виникає вчення про правову систему;

3) виявлення закономірностей, суттєвих ознак, властивостей, універсальних способів існування (форм як модусів буття), тенденцій

розвитку всієї сукупності пов'язаних між собою правових явищ, тобто конкретно-історичної правової системи. На цьому рівні дискурсу можна розглядати процес становлення та розвитку правової системи саме як певну правову традицію;

4) виявлення універсальних, всезагальних закономірностей зародження та еволюції всіх правових систем (правових традицій) дає підстави для формування всезагальної соціально-філософської категорії права. Вказана категорія покликана відобразити саме ту властивість, ознаку, тенденцію розвитку, форму прояву правових явищ, які притаманні всім без винятку правовим явищам. Тому-то ми і наважимося стверджувати, що феномену права як предметно даної реальності для осмислення просто не існує, його не можна уявити як щось: право — це не норма, не правова свідомість, не нормативно-правовий акт, не механізм правового регулювання, нарешті не правова наука. На такому рівні абстрагування у сходженні від конкретного до абстрактного розглядувана категорія утворюється не методом емпіричного узагальнення певного класу явищ, котрі можна усвідомити як предмет (будь-яка конкретна норма права цілком задовільнятиме визначенню поняття норми права), а методом виявлення, розкриття основного протиріччя, яке притаманне всьому класу означених явищ. Така категорія відображає лише одну зі сторін будь-якого явища даного класу, така категорія є поняттям саме про цю сторону, а не про весь клас явищ як сукупність предметів дійсності та осмислення. Тому-то право не можна уявити як предмет: правові явища як система предметів (мега-предмет) відображені в іншому понятті — правової системи. Категорія ж права відображає сутність другого порядку правової системи — не сутність правової системи як такої, а основний закон, який рухає розвитком правової системи, так би мовити, сутність сутності правової системи (у математиці віддаленою аналогією можна вважати другу похідну від функції).

Поняття національних праволюдських стандартів передбачає з'ясування не випадкових, а закономірних, сталих, характерних для правової системи способів врегулювання відносин між індивідами, а також між ними і колективом, у яких забезпечуються основні права та свободи людини відповідно до конкретно-історичних умов суспільства.

Інакше кажучи, національна правова традиція інтерпретується нами як генетичні та історичні суперечності, які є рушіями розвитку правової системи. Сутністю правової системи є стереотип правової

поведінки, тобто правова традиція на певній стадії її діалектичного становлення, яка виявляє себе у правовій системі відповідно до конкретно-історичних умов.

Отже, меті забезпечення дотримання прав людини у конкретно-історичному суспільстві відповідає віднайдення певного «оптимального» співвідношення між міжнародними стандартами, сформульованими у відповідних міжнародних правових документах, та національною традицією визначення засад правового становища особи у суспільстві та державі.

Регулятивна функція традиційних правових цінностей українського народу у сучасній правовій системі. Для перевірки правильності наведених у теоретичній частині цієї статті положень необхідно зіставити їх із матеріалами судової практики Європейського суду з прав людини та національних судів, що зробить підставним розгляд правової традиції українського народу як національного праволюдного стандарту.

Практика розгляду Європейським судом з прав людини (далі — Суд) справ за скаргами проти України може розглядатися як джерельна база дослідження, покликаною виявити специфічні властивості національної правової системи України при її зіткненні з іноетнічними правовими системами. Цікавим та доречним, гадаємо, був би і порівняльно-правовий аналіз скарг проти України та інших держав та результатів їх розгляду Судом, оскільки це також дозволило б виявити певні специфічні особливості національних правових систем різних країн.

На користь зазначеного можна запропонувати такі аргументи: Суд є наднаціональним органом судової юрисдикції; його діяльність позначена високим техніко-юридичним рівнем; цей Суд зв'язаний власними рішеннями з аналогічних справ як прецедентом незалежно від країни, скарга проти якої розглядалася; фабула оскарження до Суду з будь-якої справи передбачає оцінку всієї системи права та правозастосувальної діяльності на предмет їх здатності забезпечувати виконання вимог Конвенції; позиція держави представлена в суді уповноваженим органом на достатньо високому публічно-правовому рівні; Суд у своїх рішеннях (мотивувальна частина) всебічно та ґрунтовно аналізує аргументи сторін та обґрунтовує власну позицію; Суд у разі необхідності (на його думку) враховує особливості політико-правового та соціально-економічного устрою держави, проти якої подана скарга, чим, зокрема, мотивує своє рішення у конкретній справі; рішення Суду

мають опосередкований вплив на всю правотворчу та організаційно-правову сфери держави.

У травні 2006 р. з'явився цікавий документ — лист Президенту України за підписом Голови Верховного Суду України, скерований за дорученням Ради суддів України. У листі, в якому викладена позиція суддівського корпусу України щодо критичних зауважень Президента України стосовно діяльності судової влади, висловлених ним у зверненні до Верховної Ради України, вказано, що абсолютна більшість скарг проти України, поданих її громадянами про порушення ст. 6 Конвенції, стосується не роботи судів як таких, а системи виконання судових рішень: «Рішень Європейського Суду з прав людини стосовно України значно менше, ніж щодо інших країн. Крім того, ці рішення стосуються здебільшого стадії виконання судових рішень та порушень прав людини на стадіях досудового слідства. Лише поодинокі рішення Європейського суду з прав людини стосуються порушень, допущених судами»¹.

Показовим є сам факт появи такого листа, в якому суддівська корпорація захищається від зауважень, висловлених главою держави: «в Україні нагнітається ненависть до судів та суддів, навіть органи державної влади та посадові особи вдаються до шельмування суддів, їх образ і приниження. Судді вбачають у цих діях намагання підкорити їх, зробити ручними та слухняними, що недопустимо. На наш погляд, протистояння між судовою владою та іншими гілками влади нічого, крім шкоди, державі не приносить»².

У рішенні у справі «Ромашов проти України» від 27 липня 2004 р. Суд зазначив, зокрема, таке: «Суд повторює, що п. 1 ст. 6 Конвенції гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом щодо будь-яких цивільних прав та обов'язків; таким чином, ця стаття проголошує «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право подати до суду позов із цивільно-правових питань. Однак це право було б ілюзорним, якби правова система договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній зі сторін. Важко собі навіть уявити, щоб ст. 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, а саме: справедливий, публічний і швидкий розгляд, і водночас не передбачала виконання судових рішень. Якщо бачити у ст. 6 лише проголошення доступу до судового органу та права на судо-

¹ Лист Голови Верховного Суду України від 31.05.2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0025700-06>.

² Там само.

ве провадження, то це могло б породжувати ситуації, що суперечать принципу верховенства права, який договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію. Отже, для цілей ст. 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «суду»¹.

Наведені факти можуть служити підставою для таких суджень:

– організація виконання законів та судових рішень, прийнятих на їх застосування, є функцією виконавчої влади;

– той факт, що значна частина судових рішень не виконується взагалі, а інша — у явно нерозумні строки, з точки зору предметної спрямованості соціології права свідчить про місце та роль судової юрисдикції у врегулюванні соціально-правових конфліктів: про те, що такі конфлікти в цілому достатньо врегульовані, свідчить збереження громадянського миру упродовж всіх років незалежності; відтак є всі підстави висунути гіпотезу, що врегулювання таких конфліктів в Україні реально здійснюється не судовою владою, а в інших формах та за допомогою інших механізмів, які ще потрібно дослідити;

– реальна правова політика виконавчої влади в частині виконання судових рішень свідчить про те, що вона не вважає за потрібне виконувати ті свої функції та вирішувати ті соціальні проблеми, на які орієнтують її судові рішення, обмежившись виконанням тих завдань, які вона готова виконувати і без судових рішень, зокрема в разі запобігання та розв'язання соціально-правових конфліктів неюрисдикційними засобами;

– діяльність судової гілки влади є допоміжним, субсидіарним механізмом врегулювання соціально-правових конфліктів, спрямованим насамперед на їх виявлення, легалізацію (офіційне визнання та введення у соціально прийнятні форми), а не на їх розв'язання та задоволення пов'язаних з ними потреб та інтересів їх учасників.

Своєрідність національної правової системи розкривається і у наступному сюжеті.

Як відомо, рівність людей між собою з точки зору правового регулювання суспільних відносин може бути формальною та реальною. Розмежування здійснюється так: при визначенні формальної рівності абстрагуються від тих індивідуальних рис людини, які характеризують її фізичні здібності та становище у суспільстві, що надають необґрунтовані переваги; при визначенні реальної рівності право прагне нада-

¹ <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.38510>

ти привілеї тим особам, які є вразливими з огляду на їх фізичні здібності (інваліди), сімейний стан (вдови та сироти), соціальне становище.

Останнє забезпечується нормами, які ми пропонуємо називати «компенсаційними нормами» соціальної справедливості. Справедливість інтерпретується нами у такому аспекті саме як соціальна на противагу формальній справедливості.

Обидва прояви рівності притаманні всім правовим системам, однак їх ступінь та значення є різними. Відчутна питома вага у вітчизняному законодавстві реальної рівності саме і дає підстави характеризувати відповідні норми як прояв національної правової традиції.

Різні аспекти рівності у праві є двома сторонами одного явища, яким притаманні взаємні протиріччя, тобто їх взаємовідносини описуються діалектикою єдності та боротьби протилежностей.

Яскравим прикладом такої внутрішньої суперечності формальної та реальної рівностей є норма ч. 4 ст. 1193 Цивільного кодексу України, яка передбачає ненадання захисту права власності у повному обсязі в разі, якщо таке право порушене заподіянням шкоди фізичною особою з незадовільним «матеріальним становищем».

Незважаючи на те, що вітчизняним цивільним законодавством не передбачено застосування зменшення відшкодування шкоди особою, з огляду на матеріальне становище у випадках, коли шкоду завдано вчиненням злочину, суди широко застосовують цю норму. Це можна побачити, зокрема, на прикладі деяких вироків Апеляційного суду Львівської області. Так, вирішуючи цивільний позов у кримінальній справі з обвинувачення П. у злочині, передбаченому п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України, про стягнення моральних збитків, суд врахував ступінь моральних страждань потерпілих і дітей внаслідок безглуздої і невинуватої втрати дружини і матері, втрати душевного спокою і рівноваги в житті Р., викликаного смертю дружини, і в житті Р. М., викликаних намаганням вбити її неповнолітніх дітей, його реальну неможливість сплати зазначеної суми та задовольнив цивільний позов частково, стягнувши з підсудного на компенсацію моральної шкоди на користь Р. 30 000 грн і на користь Р. М. — 5000 грн.

Ще один приклад застосування компенсаційних норм у судовій практиці можна простежити у вирокі того ж суду від 13.02.03 р. Було подано цивільний позов у кримінальній справі з обвинувачення П. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 286 КК України, про від-

шкодування моральної шкоди у розмірі 250 000 грн. Суд, враховуючи глибину моральних і фізичних страждань батьків, які втратили сина під час ДТП, душевних переживань — з одного боку, а з другого — майновий стан відповідача, вирішив стягнути моральну шкоду у розмірі 30 000 грн.

Висновки. Національну правову традицію можна розглядати як праволюдний стандарт (основні засади визначення правового статусу особи за конкретно-історичних умов). Національна правова традиція визначає взаємодію вітчизняної правової системи з міжнародними механізмами захисту прав людини, зокрема у зв'язку з розглядом скарг проти України. Виявлені прояви правової традиції у вітчизняній правовій системі, зокрема у справах про відшкодування шкоди, засвідчують наявність колізій у національному та міжнародному правових стандартах прав людини, зумовлених конкретно-історичними особливостями генезису та формування правових систем. У пропонованій статті сформульовано загальнотеоретичні положення порушеної проблеми та перевіреної матеріалами вітчизняної судової практики і практики Європейського суду з прав людини.

Поряд з цим вітчизняна правова система видається достатньо адаптованою до потреб реально існуючого українського суспільства, про що свідчить збереження громадянського миру та соціальної стабільності в умовах соціально-економічних зрушень, не відомих раніше вітчизняній історії.